

**Свобода у трансцендентальному вимірі.
на книгу В.М. Шаповала «Свобода: мечта и бремя есть одно».
– Saarbrcken, Deutschland: LAP LAMBERT, 2016. – 540 с.**

Серед найважливіших питань, які ніколи не перестають цікавити мислячих людей на протязі всієї писаної історії людства, є такі, які називають філософськими *par excellence*. Проблема свободи є серед них однією з найперших. Кількість текстів, присвячених дослідженням різних аспектів свободи, перші серед яких були мабуть ще на папірусних свитках і на пергаменті, не піддається обчисленню. Треба мати певну мужність, щоб після того, як свої роздуми з приводу цього надскладного питання залишили найвидатніші представники світової філософії і культури, намагатись сказати щось своє, нове і оригінальне. Монографія харківського філософа Володимира Шаповала «Свобода: мечта и бремя есть одно» (російською мовою), видана німецьким видавництвом «Lambert» у 2016 р., є такою досить вдалою спробою.

Свобода, імпліцитно чи експліцитно, з давніх часів була присутня у європейському дискурсі, представляючи одну з найвищих цінностей, навіть, ідеал, до якого має наближатись дійсність. Екзистенційно розгортання і здійснення свободи відбувається у діапазоні, крайніми точками котрого є трагедія і фарс, що розігруються на сцені історії чи торкаються індивідуальної долі людини. Усі інші варіанти – поміж ними – там, де відбувається драма життя і кожен грає свідомо обрані чи нав'язані ззовні ролі. Дослідження В.М. Шаповала торкається широкого кола проявів свободи, часто полярно протилежних, що, зокрема, відображено у назві монографії: від мрії до «тягаря свободи».

Автор презентує свою роботу наступним чином: «У монографії представлена філософсько-антропологічна концепція свободи як творчої потенції, здатної виводити іманентні властивості людини на рівень актуального буття, що забезпечує нормативність і виправданість індивідуальному і суспільному існуванню. Аргументовано концептуальний підхід до свободи не тільки як до змістовного фактора регуляції правових, моральних і

релігійних стосунків, але й як універсальної підстави створення нових трансцендентальних смислів, що складають духовну основу становлення людської особистості»¹.

В.М. Шаповал розуміє всю складність філософських досліджень феномену свободи, оскільки остання має безліч форм і образів свого прояву. Розрізняють «свободу зовнішню і внутрішню, виявлену і невиявлену, чуттєву і надчуттєву, виділяють різні аспекти політичної, правової, моральної, релігійної та інших проявів свободи. Існує поняття морфологічної свободи – можливість за допомогою сучасних технологій змінювати форми свого тіла та його окремих органів, – та когнітивної свободи – можливість за власною волею досягати змінених станів свідомості. Здається, що будь який вид діяльності людини і міжособистісних стосунків може бути витлумачений у термінах свободи і несвободи»².

Автор наголошує, що «Особливістю свободи є те, що скільки б про неї не говорили, скільки б не намагались проникнути у її приховані смисли, завжди залишається щось невідоме, якийсь не схоплений свідомістю «залишок», що потребує нових тлумачень. Роздуми про свободу характеризуються несподіваними поворотами, її сутність залишається невловимою для найдосвідченіших дослідників, ніякі її трактування не можуть претендувати на остаточність. Нові соціальні реалії і трансформації самої людини, що відбуваються постійно, потребують нових спроб її актуалізації та інтерпретації»³.

З усього розмаїття історично існуючих підходів до проблеми свободи автор обрав трансцендентальну філософську традицію. Що стосується самого терміну «трансцендентування», то його у монографії представлено таким чином: «Процес трансцендентування полягає у тому, що суб'єкт, який мислить, відштовхуючись від матеріальних підвалин буття і мислення та долаючи їх, робить предметом мислення те, що знаходиться поза

¹ Шаповал В.М. Свобода: мечта и бремя есть одно. – Saarbrcken, Deutschland: LAP LAMBERT, 2016. – С. 503.

² Шаповал В.М. Свобода: мечта и бремя есть одно. – Saarbrcken, Deutschland: LAP LAMBERT, 2016. – С. 13-14.

³ Там само. – С. 14.

матеріальною дійсністю, рухається у стихії «чистого духу», де аналіз структур і відносин, які знаходяться поза мисленням, змінюється на аналіз станів суб'єктивного і об'єктивного мислення, що дає реальні можливості наблизитись до цілісного осягнення розглядуваного феномену»⁴.

«Аналіз досліджень свободи у трансцендентальній філософській традиції, – вказує В.М. Шаповал, – дозволив виявити її сутнісні риси, показати значення для індивідуального людського існування і життя соціуму, Нові соціальні і антропологічні реалії кожного разу потребують нового погляду на свободу. Сучасна людина відчуває себе все більш вільною, але її «вільна діяльність» стикається з новими перешкодами. Постановка питання про нові ракурси свободи, що є необхідною умовою виживання людства, потребує розгляду проявів свободи стосовно різних сфер культури»⁵.

У структурному відношенні книга, що рецензується, побудована таким чином: починається вона глибоким аналізом теми свободи у трансцендентальній філософській традиції антропологічного напрямку, де виокремлюються класичний, некласичний і постнекласичний періоди. Зазначається, що кожна епоха створювала власне розуміння свободи як буття і цінності. При цьому, попередні трактування не тільки знімалися чи навіть заперечувалися наступними дослідженнями, але й створювали певні констеляції (сполучення), у яких форми свободи по-новому виявляли себе та визначали обрії подальшого тлумачення. Так, питання про співвідношення свободи і долі, про можливість свободи у середині рабства, що їх розглядали стародавні греки, у тому чи іншому вигляді актуальні до сьогодні. У епоху Середньовіччя у європейській культурі владарювала християнська релігія і домінантою свідомості було спасіння, а не визволення. Сама свобода, при цьому, співвідносилась з ідеєю Бога. Проте, саме у цей час свобода починає зображуватись з таких позицій, які стали початком суттєвого відходу від релігійного контексту. Особливістю філософії Нового часу було те, що свобода тут розглядалась поряд з концептами «розум» та «необхідність» (свобода як усвідомлена необхідність).

Автор аналізує свободу як складну соціокультурну універсалью, яка виявляє себе у соціально-правових, особистісних і трансцендентальних контекстах. Показано сутнісний

зв'язок між свободою, трансцендентуванням і створенням нових смислів як умовою подолання екзистенціальних криз особистості і адекватних відповідей соціуму на виклики часу. Дослідник зауважує, що життя будь якої людини супроводжується нескінченними випробуваннями, яким людина піддається з боку соціуму, органічної і неорганічної природи. Людина має постійно робити зусилля, щоб продовжувати своє існування і рухатись далі шляхом розвитку. Для цього треба постійно вести пошуки нових смислів свого буття. Автор робить важливий висновок, що смислородження як трансцендування притаманне тільки вільній людині. Свобода є необхідною умовою створення нових смислів, виступаючи, таким чином, духовною основою життя особистості, а також розвою людського роду.

Логіка філософського аналізу проблеми свободи передбачає не тільки відображення розглядуваного феномену у теоретичних конструкціях різних епох, але й історію самого явища. Розділи і підрозділи монографії, що присвячені цьому аспекту проблеми, виглядають найбільш вдалимими і цікавими.

В.М. Шаповал послідовно показує, як зароджувалась ідея свободи, яким чином вона була пов'язана з зовнішнім життям і внутрішніми складовими людини, а також з різними екзистенціалами, серед яких: смерть, любов, творчість, самотність, добро і зло, відповідальність тощо. Серед категорій, дотичних до поняття «абсолютний смисл» і проаналізованих у монографії у взаємозв'язку з концептом свободи, виділено: буття і небуття, раціональне і надраціональне, суще і належне, порядок і сенс тощо.

Звертаючись до проблеми розвитку уявлень про свободу, автор зазначає, що історично і логічно свобода в її людських вимірах вперше почала розумітись як сила, могутність. Перші спроби легітимації сили призвели до появи ідеї табу, яка далі отримала розвиток у формі моральних і юридичних норм, появи позитивного права. Його призначенням є «встановлення меж між свободами окремих індивідів», які (свободи) перехреснуються та вступають між собою у конфлікт. Перед лицем юридичних законів індивіди постають особами, які наділені правами і обов'язками, що закріплюються у відповідних нормативних актах. Рівень свободи кожного індивіда «визначається рівнем його відповідальності перед сус-

⁴ Там само. – С. 77-78.

⁵ Там само. – С. 77.

пільством»⁶. Легітимація сили знаходить своє відображення у моралі і праві, які є зовнішніми регуляторами діяльності вільної особистості у історично і культурно визначених формах. Поняття справедливості, як діалектичної єдності рівності і нерівності, є тим концептом, котрий визначає «належне», що незмінно прагне стати сущим. Як конкретно-суще, справедливість – це не просто абстрактний ідеал, але необхідна умова легітимації свободи індивіда й упорядкування спільного життя людей у соціумі.

Зовнішня і внутрішня регуляція поведінки особистості пов'язана з проявами негативної і позитивної свободи. Негативна свобода виникає, переважно, під впливом зовнішніх факторів, у той же час, позитивна свобода пов'язана виключно з внутрішніми умовами поведінки особистості. Зовнішня регуляція має метою встановлення меж незалежності індивіда, визначення тієї сфери, в яку ані держава, ані інші індивіди не мають права втручатись. В цьому сенсі, поняття справедливості є тією ланкою, що забезпечує перехід від політико-правового регулювання діяльності людей до внутрішньої регуляції через категорію совісті. Вимоги до суспільства, щоб вони мали бути задоволеними, повинні супроводжуватись вимогами індивіда до самого себе, оскільки людина, «виступаючи правовою особою, у той же час є істотою розумною і моральною»⁷.

З'єднавши свободу і справедливість, право окреслює загальні контури її первинних смислів, котрі сполучаються з проблемою сутнісної життєдіяльності людини, її внутрішнім змістом, мотивами поведінки, сферою цілепокладання, ціннісними орієнтаціями, пошуками людиною самої себе і свого місця у світі.

В.М. Шаповал полемізує з тими авторами, які редукують свободу до вільної волі суб'єкта. Багатомірні проекції свободи волі мають своєю основою багатомірність проявів раціональної діяльності людини у сучасному світі. У вільному виборі люди лише виявляють різноманітні «статуси свободи волі», але свобода не вичерпується однією тільки можливістю вибору. Останній є необхідною, але недостатньою умовою свободи. Має бути усвідомлена доцільність самого процесу вибору і його спрямованість на позитивні смисли.

Що стосується взаємозв'язків між свободою, з одного боку, та екзистенціалами

людського буття, з іншого, то кожний з них є «взаємодоповнюючим фактором відносно свободи»⁸. Свобода в одному з своїх проявів – це рух подолання смертності людської істоти через об'єднання з вищою реальністю (і, в той же час, зі своїм істинним Я), набуття єдності з тим, що робить існування виправданим, сповненим глибокого внутрішнього смислу. Любов, як екзистенціал, що тісно пов'язаний зі свободою, – це і мета, і засіб такого єднання. Перехід від формальної, негативної свободи до позитивних її форм відбувається, у тому числі, у межах комунікації, яка здійснюється на різних рівнях: від найпримітивніших стосунків до складної екзистенційної комунікації.

Однією з тем, що наскрізне проходить у рецензованій монографії, є тема, пов'язана з аналізом свободи як передумови саморозвитку і самореалізації особистості, втілення творчого потенціалу людини. Ситуація невизначеності вимагає від людини перебувати у безперервному пошуку свого місця у світі. Свобода є умовою любові, творчої діяльності та самовдосконалення і, у цьому сенсі, є однією з найважливіших чеснот. Свобода – це певна спрямованість, що потенційно є рухом у будь-якому напрямі. Коли вибір відбувся, всі інші альтернативи перестають мати сенс. У своїх абсолютних виразах свобода постає тим, що дозволяє долати всі залежності і перешкоди. Водночас вона є результатом такого подолання. Стосовно людини граничним проявом такого подолання є «прорив у трансцендентне». У той же час, свобода не може бути повною відсутністю залежності від будь-чого у цьому світі, відсутністю будь-яких зв'язків. Той, хто втрачає всі зв'язки, перетворюється у ніщо. «Суб'єкт є вільним тоді, коли, позбавляючись від випадкових залежностей, закріплюється у найважливіших і необхідних зв'язках і стосунках, необхідних для самоактуалізації»⁹.

Для людини розвиток – це усвідомлений процес, це – саморозвиток, оскільки людина сама ставить перед собою цілі і прагне їх здійснити. Свободу менш за все можна вважати пустим беззмістовним хотінням, абстрактним «Я хочу». Для того, щоб стати умовою розвитку, вона має наповнюватись конкретним змістом, стати «внутрішньою формою суб'єкта, що претендує на самодостатність»¹⁰.

⁶ Шаповал В.Н. Свобода: мечта и бремя есть одно. – Saarbrcken, Deutschland: LAP LAMBERT, 2016. – С. 205.

⁷ Там само. – С. 505.

⁸ Там само. – С. 507.

⁹ Шаповал В.Н. Свобода: мечта и бремя есть одно. – Saarbrcken, Deutschland: LAP LAMBERT, 2016. – С. 205.

¹⁰ Там само. – С. 310.

Особливу важливість набуває розуміння свободи як умови самореалізації у сучасному суспільстві ризиків, коли зростає попит на людину, яка здатна гідно відповідати на складні виклики часу. Трансцендуюча енергія свободи нині тісно пов'язана з породженням нових смислів відповідальності, що виявляють себе, зокрема, у русі від антропоцентризму до антропокосмізму. Вектор відповідальності, традиційно спрямований на збереження існування окремо узятото індивіда, сьогодні доповнюється завданням збереження роду людського у цілому і життя як такого. Для відповідальності у антропокосмічному сенсі людини «категоричним імперативом стає вимога: роби так, щоб земна біосфера у всій багатоманітності форм життя була збережена»¹¹.

Автор монографії виражає впевненість, що трансцендентальні, антропокосмічні принципи людської свободи мають корені у фундаментальних структурах універсуму, де випадковість, стохастичність певних процесів є тим природним ґрунтом, на якому виростають наступні модифікації свободи. Серед універсальних характеристик буття можна визначити такі, які пов'язані стосовно будь якої речі з певними, тільки цій речі притаманними можливостями, реальними чи потенційними. Дещо є вільним у тій мірі, в якій має можливість самоактуалізації. Ступінь такої самоактуалізації буде адекватна ступеню свободи.

Цілком слушним є висновок, згідно якого: «Свобода в її соціальних і культурно-антропологічних репрезентаціях є парадоксальною. Вона одночасно і багатомірна і трансцендентальна; завжди виявляє себе найнесподіванішими гранями, ніколи не розкриваючи власне сутнісне ядро до кінця; скільки не намагаються зрозуміти її сутність, вона завжди лине за обрій, у трансцендентне. Найнижча межа падіння людини також пов'язана зі свободою, але – з протилежним знаком, зі свободою-хаосом. Насправді людина перебуває між цими двома крайностями: свободою-гармонією і свободою-хаосом, кожного разу опиняючись перед непростим вибором між цими двома альтернативами»¹².

Рецензент:
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії та педагогіки
професійної підготовки Харківського національного
автомобільно-шляхового університету

О.К. Чаплигін

Звичайно, проникливий читач знайде у рецензованій монографії певні неточності і прикрі огріхи. Наприклад, автор наполягає на тісному зв'язку між свободою і порядком у різних його втіленнях: природному, соціальному, культурно-духовному. У загальному вигляді, звичайно, це так і є. Проте, якщо розглядати проблему з точки зору перспективи, то радше треба вести мову про набуття стану гармонії, який, у кінцевому рахунку, має бути метою взаємодії свободи і порядку. У твердженні «від хаосу до порядку», яке стало загальновідомим в останні роки, є певна неточність. Порядок – це проміжна ланка між хаосом і гармонією, а тому є неповним, відносним, і, тим більше, не може ототожнюватись зі свободою. Реалізовані у ХХ ст. проекти встановлення «порядку» у різних суспільствах, показали, що такий, який певним чином розуміється, «порядок» нерідко був пов'язаний з геноцидом власного чи інших народів. Природним є рух від хаосу до гармонії через регулюючі впливи на життя, впорядкування соціальних зв'язків без різких апокаліптичних стрибків і вибухів.

І ще на одному зауваженні не можна не зупинитись, а саме, що автор мало приділяє уваги так званім патологічним проявам свободи, коли вона обертається на свою протилежність. Мова йде про випадки, коли прагнення духу до новизни і свободи стає деструктивним, коли губиться мета і напрямок цього прагнення. Інколи людський дух, з різних причин, віддає перевагу хаосу, а не порядку і гармонії. На наш погляд, у монографії мали б бути більш детально розглянуті руйнівні механізми свободи та шляхи їх нейтралізації.

Але, звичайно, вказані зауваження, є, скоріше, побажаннями щодо роботи над проблемою у майбутньому і ніяким чином не знижують загальної високої оцінки проведеного філософського дослідження. Монографія В.М. Шаповала вносить значний внесок у розробку актуальної, значущої для сучасної філософії теми. Робота написана цікаво, ясною мовою і доступним стилем і може бути рекомендована не тільки спеціалістам, але й більш широкому колу читачів, небайдужих до проблеми свободи та сенсу людського життя.

¹¹ Там само. – С. 507.

¹² Шаповал В.Н. Свобода: мечта и бремя есть одно. – Saarbrücken, Deutschland: LAP LAMBERT, 2016. – С. 504.